

Утвердження українських національно-державних символів у 1917–1920 рр.

Стаття присвячена дослідженню процесу становлення українських національних символів на початку XX ст., їх поширення по всіх українських землях і місцях компактного проживання українських громад за межами України, набуття загальнонаціонального визнання та остаточного утвердження вже як державних герба та прапора. Особлива увага звертається на спростування деяких неточностей і міфів, поширених в історіографії цього питання. **Ключові слова:** національні символи, герб, прапор, Україна.

Статья посвящена исследованию процесса становления украинских национальных символов в начале XX в., их распространения по всех украинских землях и местах компактного проживания украинских общин за пределами Украины, приобретения общенационального признания и окончательного утверждения уже как государственных герба и флага. Особое внимание обращается на опровержение некоторых неточностей и мифов, распространенных в историографии этого вопроса.

Ключевые слова: национальные символы, герб, флаг, Украина.

The article is dedicated the formation of Ukrainian national symbols at the beginning of the twentieth century, the spread of it to all Ukrainian lands, and areas with Ukrainian community outside of Ukraine, gained the national recognition and final approval of the state emblem and flag. Particular attention was paid to the disproof of some inaccuracies and myths prevalent in the historiography of the subject.

Keywords: national symbols, emblem, flag, Ukraine.

Питанням виникнення, розвитку та утвердження українських національних символів присвячено вже доволі багато публікацій. Особливо значна кількість статей на цю тему побачила світ за період 1989–1991 рр. – до офіційного затвердження Верховною Радою синьо-жовтого прапора та Тризуба як державних символів України окремими постановами відповідно 28 січня та 19 лютого 1992 р. Проте у дослідженні історичного розвитку національних барв і герба ще й досі залишається чимало нез'ясованих питань. Навіть поверховий огляд публікацій показує розбіжності у викладі фактажу, датуванні окремих подій, інтерпретації символів чи ролі окремих осіб у їх становленні. На жаль, ці недоліки, а то й неправдиві відомості, доволі часто повторюються у новіших виданнях, у тому числі – навчальних посібниках та енциклопедичних словниках, спотворюючи реальний розвиток історії та подаючи недостовірну інформацію. Можна назвати кілька основних причин такого стану вивчення проблеми:

1) трактування національних символів як “буржуазно-націоналістичних” в умовах Української РСР і відповідно – відсутність яких-небудь спеціальних досліджень на цю тему в радянській історіографії¹;

2) неможливість доступу дослідників з-поза меж УРСР до радянських архівних збірок, оскільки матеріали з нашої теми мали гриф “таємно” й зачислялися до так званих “спецфондів”;

3) плутанина з датуванням за юліанським та григоріанським календарем, бо новий календарний стиль запроваджено в Українській Народній Республіці тільки з 1 березня 1918 р.;

4) друкарські помилки, хибні цитування дослідниками чужих праць, а то й просто “творчі домисли” окремих авторів;

5) тенденційність з огляду на політизацію питання про порядок кольорів на прапорі².

У нашому дослідженні використовувалися передовсім оригінальні архівні документи або їхні публікації, здійснені на належному науковому рівні; сучасні розгляданому періодові часописи та інші видання; мемуарна література, хоча тут бралася до уваги достовірність джерела, час написання споминів і чи був автор безпосереднім учасником описаних подій або чи мав доступ до використаних документів. Дещо складнішим виглядає залучення кіно- та фотодокументів. З огляду на специфіку передачі синього, блакитного та жовтого кольорів у чорно-білому зображенні, коли, наприклад, блакитна барва виглядає світлішою від жовтої, до уваги слід брати додаткові аргументи або проводити порівняльний аналіз з іншими джерелами, наприклад, музейними пам'ятками.

Дати подаються за григоріанським календарем (новим стилем), в окремих випадках у дужках вказано й дату за юліанським (старим стилем).

Формування поняття “національних кольорів” і затвердження національних чи державних прапорів для більшості сучасних держав припадає лише на період XIX–XX ст. Здебільшого поява таких символів тісно пов'язана з національно-визвольними рухами. Вибір самих знаків індивідуальний у кожному окремому випадку – іноді з апеляцією до історичної традиції давніх форм державності, іноді за основу беруться геральдичні символи політично активнішого регіону, іноді на це впливають певні культурні, політичні, релігійні чи природні особливості.

Утвердження синьо-жовтого кольорового поєднання як українських національних барв у сучасному розумінні однозначно можемо датувати 1848 р. і пов'язувати з українським національним відродженням в Галичині³. Поступово це поняття поширюється на Закарпаття, адміністративно підпорядковане угорській частині імперії Габсбургів, а з початком масової еміграції українців у кінці XIX ст. за океан – і на по-

селення в Америці. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, де українофільський рух вважався ворожим і переслідувався царським режимом, національні кольори почали утверджуватися лише після революції 1905 р. в середовищі свідоміших верств населення. Подальша публічна дискусія на цю тему фактично була спровокована обговоренням справи “державних російських національних кольорів”⁴. Публікація про російські проблеми з’явилася в січні 1911 р. на сторінках львівської “Неділі”⁵. Під цим впливом І. Крип’якевич вже на початку лютого публікує там же коротку статтю, яку через тиждень передруковує київська “Рада”⁶. У статті він зазначав, що “історія наших національних прапорів досі не просліджена”, далі подавав інформацію про козацькі прапори XVI–XVII ст. та робив висновок, що серед прапорів Богдана Хмельницького переважав червоний колір. У серпні на цю публікацію відгукнувся наддніпрянський мистецтвознавець Кость Широцький розвідкою “Український національний колір”, яку зразу ж передруковано у Львові⁷. Широцький, наводячи приклади з українського ужиткового мистецтва, архітектури, археології, етнографії, робить висновок, що “ми можемо з повним правом брати для своїх національних відзнак досі уживаних синього з жовтим кольорів й не робити в сій справі жадних змін, розуміючи, що се є згідне цілком з народним смаком, з окржними тонами природи української, а козацькими звичаями й певними традиціями серед сучасного українського громадянства”. А вже у вересні його доповнив історичними аргументами львівський історик С. Томашівський, а його статтю оперативно передрукували в Києві⁸. Цей автор більше уваги звернув на політичне інтернаціональне значення червоного кольору, тоді як синьо-жовтий прапор “і з естетичного боку гарний, і – що найважливіше – не може спричинити ніяких непорозумінь, бо ані не має він ніякого загально прийнятого символічного значіння, ані жадний із сусідських нам народів не уживає його як свого національного”. Фактично, ці публікації і на Наддніпрянщині, і в Галичині припинили будь-які дискусії про те, які кольори слід вважати національними для українців, а натомість маємо багато повідомлень про використання синьо-жовтих кольорів по обидва боки кордону: чи то як вивішування прапорів у Львові під час Шевченківських свят, чи як оздоблення портрета М. Лисенка чорними та жовто-блакитними стрічками під час панахиди у Полтаві, чи під час проведення інших заходів у різних регіонах⁹.

1911 року в друкарні Кульженка у Києві побачило світ перше

видання “Ілюстрованої історії України” М. Грушевського, щедро оформлене малюнками В. Кричевського. Протягом наступних років працю кілька разів перевидавали, у тому числі – й у перекладі російською мовою. У книжці зокрема подано зображення різних монет, гербів, печаток, прапорів, що сприяло значному зацікавленню українською геральдичною тематикою. У вересні 1912 р. у львівських часописах з’явилися дві статті вже на тему гербів. Спершу на сторінках “Діла” дописувач під псевдонімом Негеральдик, зазначивши, що питання з національними кольорами вже погоджене, “хоч самого порядку їх комбінації не усталено (пр. прапор – синьо-жовтий чи жовто-синій? – йдучи від гори)”, звернув увагу на поширену практику використання на той час поєднання двох гербів – галицького лева та київського архангела, – та підкреслив необхідність встановлення якоїсь єдиної загальнонаціональної емблеми¹⁰. У Галичині ще з 1848 р. твердо устійнилося трактування як регіонального і українського національного символу герба Руського королівства (Галицько-Волинської держави), відомого з початку XIV ст., – у синьому полі золотий лев спинається на скелю¹¹. Поширення ідеї об’єднання всіх українських земель спричинило практику вживати разом з левом і архангела Михаїла – герба колишнього Київського воєводства, а тепер більше спопуляризованому як “символ Русі” польською пропагандою під час повстання 1863 р. Тож нічого дивного, що така ідея, наприклад, на фасаді спорудженого 1905 р. у Львові по вулиці Руській будинку акційної спілки “Дністер” була втілена рельєфами цих двох гербів. Виходили друком поштівки, на яких також поєднувано лева й архангела¹².

У відповідь на заклик Негеральдика Степан Томашівський у “Неділі” обстоював думку визнати загальнонаціональним символом лева або, “коли б у нас знайшлося більше прихильників гербового дуалізму”, він радив: “сполуку двох гербів, так що гербовий щит був би постійно поділений на два рівнорядні поля; на одно поле прийшов би лев, на друге – на мою думку – належало б поставити зовсім иншу фігуру – козацького запорожця”¹³. Своєрідним підсумком обговорення стала публікація І. Крип’якевича “Герб України”, в якій подано інформацію про різні герби українських земель, що можуть претендувати на загальноукраїнський символ, а також автор наголосив на потребі врегулювати питання про порядок кольорів на прапорі, схилившись до жовто-синього варіанта (верхня смуга жовта)¹⁴.

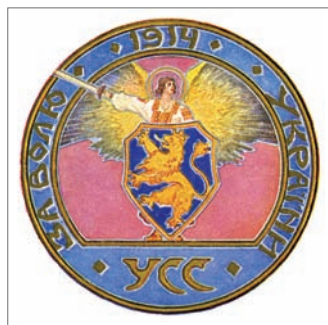
З вибухом Першої світової війни та окупацією російськими

Герб Галицької Русі, опублікований у газеті «Зоря Галицька». 1848 р.

Відзнака Українських січових стрільців

Малюнок Юліана Буцманюка на поштівці, виданій Центральною управою УСС у Відні. 1916 р.

Пам'ятна відзнака «Соборна Україна». 1917 р.

Плакати та поштівки 1917 р. з різним порядком кольорів на прапорі

Кредитовий білет УНР 100 карбованців із зображенням Тризуба. 1917 р.

військами Галичини й Буковини було вже не до обговорення питань про символи. На Наддніпрянщині закривалися українські газети, заборонялася діяльність українських організацій, будь-які видання заставляли друкувати так званим “ярижним” правописом, а в Галичині російська і військова, й цивільна адміністрації провадили жорстоку боротьбу з “мазепинством”, здійснюючи репресії та переслідування за мовними й релігійними ознаками, закриваючи українські установи, бібліотеки, школи, знищуючи книжки, грабуючи культурні пам’ятки¹⁵. За таких умов, очевидно, було не до дискусій про національні символи. Проте в умовах Першої світової війни виникають українські військові формування. У 1914 р. в Галичині постає легіон Українських січових стрільців, які спершу використовували на шапках синьо-жовті кокарди, а пізніше різні відзнаки та прапори з поєднанням національних кольорів, галицького лева та київського архангела¹⁶. У січні 1916 р. однострелева комісія ухвалила стрілецьку шапку-“мазепинку” (за проектом Л. Лепкого), на якій кріпився щиток з левом, що спинається на скелю, повернутим “в сторону правої руки видця” та написом “У.С.С. 1914”¹⁷. А вже 19 січня 1917 р. австрійське військове командування офіційно затвердило вигляд “мазепинки” та відзнаки УСС – круглої розетки з левом на скелі (повернутим вліво для глядача) та літерами “У.С.С. 1914”¹⁸. У стрілецькому середовищі розроблялися й проекти загальноукраїнського герба, а пропозиції були узагальнені книжечкою В. Дзіковського, що вийшла у Львові 1917 р.¹⁹ Так, на початку 1916 р. четар Ю. Буцманюк опрацював проект такого знака: архангел Михайл з мечем і щитом, на якому зображено лева. Подібні елементи були також й у проектах І. Іванця та О. Куриласа. Цей символ потрапив на прапор УСС, виготовлений за проектом І. Іванця Жіночою Громадою у Львові та освячений митрополитом А. Шептицьким 28 жовтня 1917 р. в Розвадові²⁰. А 1918 р. львівські газети рекламували “Відзнаку Соборної України” з архангелом і левом, “на спомин революції і свободи України 1917 р. з воєнно срібного металю”, яку можна було придбати за 1 корону 50 сотиків.

Активна культурно-просвітницька робота проводилася й серед українців з російської армії, які потрапили в австрійські та німецькі табори військовополонених. Так, у таборі в Фрайштадті (Австрія) в календарі на 1916 р. з’явилася невелика стаття під заголовком “Наш національний герб і наш національний колір”, в якій також розповідалося про лева та архістратига²¹.

Проте справжнім вибухом українського національно-визвольного руху були події після повалення самодержавства в Росії у лютому 1917 р., які й утвердили загальнонаціональний характер символів. Вже 25 (12 ст. ст.) березня 1917 р. в Петрограді пройшла масова 20-тисячна маніфестація солдатів-українців і студентської молоді під синьо-жовтими та червоними прапорами²². 29 (16 ст. ст.) березня вже в Києві відбулося “свято свободи”, на якому українські солдати прямували окремою колоною під національними прапорами²³, а ще через три дні понад 100-тисячна маніфестація стала кульмінацією відродження українського життя в Києві²⁴. У цьому заході 1 квітня (19 березня ст. ст.) “прапорів було більше ніж 320 самих національних та понад десять червоних, робітничих, з українськими написами про міжнародну солідарність робітничої класи”²⁵. Під впливом київських масових акцій побачили світ дві брошури В. Різниченка, що значно посприяли росту зацікавлення питанням національних символів²⁶. Протягом наступних тижнів відбулися маніфестації та інші заходи під українськими прапорами у багатьох інших містах України, зокрема в Харкові, Катеринославі, Чернігові, Полтаві, Сімферополі, Севастополі²⁷. Процес українського національного відродження охопив не лише етнічні території, але й регіони центральної Росії, Сибіру, Туркестану, Далекого Сходу та інші землі – скрізь, куди доля завела українських поселенців, військовополонених чи репресованих²⁸. Невіддільним атрибутом цього процесу стало поняття національних кольорів – поєднання синього (або світлосинього, тобто блакитного чи голубого) і жовтого кольорів. Паралельно з цим використовувалися червоні прапори, трактовані як міжнародні символи революційного руху, та малинові, з якими пов’язувалися легендарні козацькі традиції. Так, на відкритті першого Українського військового з’їзду 18 (5 ст. ст.) травня 1917 р. “на сцені поза містом для президіума розгорнувся синьо-жовтий прапор з написом «Хай живе національно-територіальна автономія. Депутація з Петрограду». А поруч з цим прапором розгорнувся другий з вишитим левом і архангелом Михайлом”²⁹. На цьому ж з’їзді було сформовано та ухвалено назву 1-го Українського Козацького гетьмана Богдана Хмельницького полку, який отримав спершу від Українського військового клубу ім. Полуботка малиновий прапор з портретом Б. Хмельницького, вишитий черницями Фролівського монастиря, а згодом, під час виїзду на фронт – блакитно-жовтий прапор від Української Центральної Ради³⁰.

Великий державний герб УНР.
(автор В. Кричевський. Березень, 1918 р.)

Малий державний герб УНР.
Автор В. Кричевський. Березень, 1918 р.

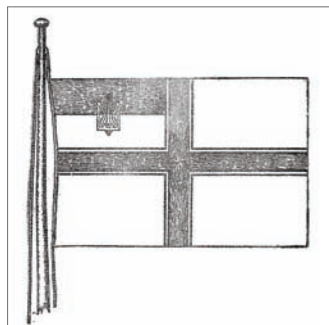
Велика державна печатка УНР.
Автор В. Кричевський. Березень, 1918 р.

Мала державна печатка УНР.
Автор В. Кричевський. Березень, 1918 р.

Тризуб на поштовій марці УНР.
1918 р.

Військовий прапор Української
Держави. Липень, 1918 р.

Проект печатки Української
Держави. Автор Г. Нарбут.
Серпень, 1918 р.

Проект герба Української Держави.
Автор Г. Нарбут. 1918 р.

Печатки різних установ УНР та Української Держави з Тризубом. 1918 – 1920 рр.

Після проголошення 23 червня Першого Універсалу Центральної Ради з 28 червня почав працювати український уряд – Генеральний Секретаріат. Посаду генерального писаря обіймав Павло Христюк, який з перших днів порушив справу печатки для скріплення урядових актів та різних документів. Детальну інформацію про це подав у своїх споминах Микола Ковалевський: “На скликання спеціальної історичної комісії, яка виробила б проект такої печатки, не було часу, і тому, після консультації з відомим знавцем нашої старовини, директором Київського музею Біляшівським, постановлено було зробити дві печатки – велику для особливо важних актів і малу для поточної праці. Обидві печатки мали в собі Тризуб Володимира, при чім зав’язалась живіша дискусія над справою хреста на Тризубі. Думки на-

ших знавців поділилися, багато з них твердили, що хрест був долучений до Тризуба щойно в останніх роках правління Володимира і тому княжий герб переважно зберігся без хреста. Були також пропозиції, що нав’язували до традицій Запорізької Січі. Пропонувалось, щоб велика печатка була з Тризубом, а мала була б зроблена за взірцем печатки кошових отаманів Запорізької Січі (козак з рушницею). Однак цю пропозицію одкинута з огляду на вужчу символіку цієї козацької печатки. Більшість погодилась на тому, що власне Тризуб, залишений нам суверенними князями Київської Руси, повинен і тепер бути гербом української держави і символом наших визвольних змагань”³¹. Подальшому поширенню національних кольорів сприяло і їхнє народне тлумачення як “блакитне небо та золотий лан

пшениці”, яке дуже легко сприймалося в усіх середовищах. 13 жовтня в газеті “Нова Рада” В. Щавинський порушив проблему відтінків кольорів українського прапора³². Автор визнавав, що “вже давно перед революцією в Росії вважали за український прапор яснонолубу і ясножовту фарбу”, але, апелюючи до геральдичної колористики та низької світлостійкості таких відтінків, він наполягав, що “мають бути яркі й густі синій і жовтий (золотий) – яких уживають в Галичині і на Буковині”.

У справі герба побутовали різні думки, але особливо гостро це питання постало восени 1917 р. 16 вересня Михайло Грушевський опублікував свою першу статтю, присвячену цій проблемі³³. Він зазначив, що “одно з таких питань ніби дрібних, але не маловажних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв пояснити сю справу в пресі) – се питання про те, що мусить вважатися гербом України”, а далі дав побіжний огляд можливих, на його думку, для використання історичних символів: позитивно оцінив “знак неясного значіння, щось вроді тризубця” з монет періоду Київської Русі, а також арбалет – герб Києва XVII – XVIII ст.; подав інформацію про козака з мушкетом; безапеляційно відкинув лева та архангела як з опущеним, так і з піднятим мечем.

Проте жовтневий переворот у Петрограді та проголошення 20 листопада Третім універсалом Української Народної Республіки значно прискорили розвиток подій. 15 листопада за ініціативою Генерального Секретаріату народної освіти відбулася нарада у справі герба, на якій розглянули можливості використання історичних символів або створення нових, обговорювали потребу проведення конкурсу. Всі присутні відкинули варіанти з архистратигом Михайлом. Окремі учасники підтримували уживання без доповнень історичного герба Гетьманщини – козака з мушкетом, але інші були проти, серед них і М. Грушевський: “Відновлюючи нашу стару українську державність ми не відновлюємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відроджування старого”³⁴. У можливих проектах нових гербів відчувалася орієнтація на символіку тогочасних держав із немонархічним республіканським устроєм:

- на синьому тлі золоті зорі за кількістю земель України (за аналогією до зірок на прапорі США);
- у синьому полі золота літера “У” (Україна) або “У.Н.Р.” (за прикладом емблеми Французької республіки з літерами “R.F.”).

У своїй другій статті про герб М. Грушевський не тільки навів розглянуті під час наради пропозиції, але й висловив “деякі додаткові гадки, які прийшли на думку пізніше”: основним символом може бути у синьому полі золотий плуг як символ “творчої мирної праці в новій Україні” (за аналогією до герба Ліберії – “республіки визволених з неволі негрів”), з тим, щоб цей знак зайняв місце на щиті, складеному з історичних гербів³⁵. Як щитотримачі пропонувались “символи трудящого народу – жінка з серпом по одній стороні й робітник з молотом по другій” (на це варто звернути увагу, оскільки радянський символ – серп і молот, – був затверджений в

Росії тільки 1918 р.). У пропозиціях Грушевського яскраво відбилися його політичні соціалістичні погляди. Зрештою, він не був і не вважав себе фахівцем у галузі геральдики, що й підкреслив у статті при обговоренні проекту з літерами – “але геральдисти кажуть, що буква в гербі се проти правил геральдики”, натомість висловив свої думки “під увагу тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки”³⁶.

Проголошення УНР було оповіщено в багатьох містах з великими урочистостями, що супроводжувалися використанням національних прапорів³⁷. Характерно, що проголошення УНР, як і весь український національний рух, викликали озлобленість у більшовиків, які не мали на той час серйозної підтримки в Києві, й вони спробували вилити свою злість в образному протиставленні прапорів: “Червоний прапор боротьби робітників і селян проти буржуазії замінюється блакитно-жовтим. Відповідальність за це цілковито лягає на Українську соціал-демократичну партію”³⁸.

У грудні Генеральний Секретаріат розглядав питання про друкування українських грошей і перший кредитовий білет у 100 карбованців з’явився в обігу 6 січня 1918 р. (24 грудня ст. ст.)³⁹. На цій банкноті, розроблений Г. Нарбутом, було зображено у восьмикутній рамці знак князя Володимира – Тризуб, з хрестом над середнім “зубом”.

Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. з’являються нові публікації про справу герба, переважно як відгуки на другу статтю Грушевського. Спершу С. Волох помістив у “Книгарі” рецензію на брошуру Різниченка про герб, захищаючи проект з архистратигом⁴⁰. Потім у львівському “Українському слові” Л. Цегельський критично оцінив пропоновані нові варіанти герба, натомість обстоюючи історичний герб з левом чи козаком із мушкетом, а якщо вже новий проект, то “золоте, промінисте сонце на блакитному полі”⁴¹. Іншу статтю подав у київському “Шляху” автор під криптонімом Леонід К., який аналізував давніші публікації Крип’якевича та Різниченка, негативно оцінив варіанти з архистратигом (з релігійних мотивів) і левом (з політичних), прихильно поставився до козака з мушкетом, але зваживши на висновки Грушевського, запропонував утворити комісію зі спеціалістів, а проект внести на розгляд Українських Установчих Зборів⁴².

Від грудня 1917 р. Центральна Рада отримала право ухвалювати закони для УНР⁴³. На засіданні Генерального Секретаріату 11 січня 1918 р. (29 грудня 1917 р. ст. ст.) слухали й ухвалили проект тимчасового закону про флот УНР, який оприлюднив генеральний секретар Д. Антонович, і рекомендували внести його на розгляд Центральної Ради⁴⁴. У законопроекті йшлося:

“II. Прапором Української військової фльоти є полотнище о двох: жовтому і блакитному кольорах. В кряжі блакитного кольору історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави Х в.

III. Прапором Української торговельної фльоти є полотнище о двох, жовтому і блакитному, кольорах”⁴⁵.

Однак Центральна Рада затвердила цей закон аж 27 (14 ст. ст.) січня у змінній редакції:

“2. Прапором української військової фльоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах. В кряжі блакитного

кольору історичний золотий тризубець з білим внутрішнім полем в ньому.

3. Прапором Української торговельної флоти є полотнище о двох – блакитному і жовтому кольорах⁴⁶.

Дмитро Дорошенко, а потім і Антін Кущинський, посилаючись на спомини Дмитра Антоновича, твердили, що верхня смуга прапора була жовтою, а також, що за наполяганням Морської Ради над Тризубом було додано хрест⁴⁷. Якщо останнє справді підтверджується іншими свідченнями, то справа з порядком кольорів, та й з огляду на неправильне датування прийняття закону, виглядає сумнівною. Мабуть, причина редагування остаточного тексту й полягала у тому, що прийнятий прапор мав-таки верхню смугу блакитну.

Так чи інакше, але використання Тризуба на кредитовому білеті та на морських прапорах вплинуло на справу щодо Державного герба УНР. На цей час після проголошення 22 січня Четвертим універсалом Центральної Ради самостійності України, питання про герб потребувало негайного вирішення. Розгоряння українсько-більшовицької війни не давало змоги улаштувати конкурс, та й Центральна Рада, провівши останнє засідання в Києві 7 лютого, була змушена покинути місто й переїхати спершу до Житомира, потім до Сарн і, нарешті, до Коростеня. Саме в Коростені 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. спершу на засіданні Ради Народних Міністрів ухвалено: “Внести в Раду закон про установлення для Української держави прийнятого морським флотом герба Володимира Великого (без Хреста)”⁴⁸. Того самого дня на засіданні Малої Ради затверджено: “Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської Держави часів Володимира Святого”⁴⁹. Очевидно, що прийнятий закон мав лише текстову частину без графічних додатків.

Принагідно варто додати: на цьому ж засіданні прийнято і закон про запровадження в Українській Народній Республіці нового (григоріанського) числення часу з 16 лютого, вважаючи його 1 березоля (березня). Описуючи ці події у своїй “Історії України”, Д. Дорошенко повідомляв, що 1 березня прийняли закон про нову монетну систему (запроваджено гривню), а далі: “тоді ж було ухвалено й герб Української Народної Республіки”⁵⁰, що призвело до низки помилок в інших публікаціях, у яких дату прийняття герба також почали вказувати як 1 березня⁵¹.

Тризуб виконував наприкінці Х ст. функцію княжого знака, зображався на печатках, монетах, ювелірних виробах, посуді та різних предметах, що були княжою власністю. У різних князів він зустрічається у різному графічному виконанні. Первісне значення його невідоме, хоча існує багато версій та тлумачень⁵². Зрештою, основним було те, як писав у своїй третій статті про герб М. Грушевський, “се оздоба питоменна, не запозичена, зв’язана з нашою тисячолітньою державною політичною і культурною історією”⁵³. Інформація про прийняття герба, базована переважно на статті Грушевського, була подана в багатьох регіональних виданнях України та поза її межами⁵⁴. Вона викликала нові публікації на тему герба. В. Різниченко у часописі “Шлях” прорецензував статті Леоніда К. та В. Дзіковського, а також критично оцінив рішення Центральної Ради про затвердження Три-

зуба⁵⁵. Натомість О. Назарук відгукнувся схвально, що “сей наш герб – свідок нашої старої культурності й організаційно-державного змислу”, а основну увагу приділив потребі належного художнього виконання герба і пропонував використовувати на прапорах великий герб – “головний герб [...] оточений малими гербами поодиноких українських волостей (земель)”⁵⁶.

Робота над гербом тривала в Києві після вигнання з нього на початку березня більшовиків. Мала Рада повернулася до столиці 9 березня. Десь 12 березня Михайло Грушевський доручив розробити проекти малюнків герба та печатки відомому українському графікові й архітекторові Василю Кричевському, з яким здавна мав дружні стосунки – той оформляв згадану раніше “Ілюстровану історію України”, а його майстерня містилася в будинку Грушевського на вулиці Паньківській, спаленому тепер більшовиками⁵⁷.

М. Грушевський виніс 22 березня питання про герб і печатку на розгляд Малої Ради. На жаль, ми не знаємо перебігу обговорення цього питання, бо у газетних звітах про це засідання справа герба не згадується⁵⁸, а в чернетці протоколу лише сказано про перехід до розгляду проектів.

2 квітня 1918 р. Міністр пошт і телеграфів Г. Сидоренко видав наказ про негайне усунення всіма поштово-телеграфними установами УНР герба колишньої Російської імперії – двоголового орла, якщо такий ще десь залишився⁵⁹.

Питання про державний прапор 22 березня взагалі не порушувалося⁶⁰. Мабуть, з цим ніяких проблем не виникало. Так, у квітні губернiальний комісар Херсонщини наказав усім державним і громадським установам та інституціям регіону виготовити й вивісити українські національні прапори, не даючи додаткових роз’яснень яка смуга має бути верхньою⁶¹. Натомість Військовою радою було затверджено зразок полкової хоругви⁶². Хоругва мала малинове полотнище із золотою облямівкою, по кутах – герби, а на зворотному боці – малюнок святого, залежно від назви полку. Тексти написів на хоругві доручено розробити науковому відділу Генерального штабу.

Цікавий приклад самовідданого ставлення до національного прапора як до святині: козак Богданівського полку Іван Лук’яненко під час бою з більшовиками виніс полковий жовто-блакитний прапор з Києва, переховував його у селі П’ятигірці на Полтавщині й у березні передав начальникові головного штабу отаманові О. Осецькому, від якого отримав подяку⁶³.

Інформація про затвердження 22 березня великого та малого державних гербів і великої та малої печаток, а також їхні малюнки були опубліковані у новому виданні “Ілюстрованої історії України” М. Грушевського⁶⁴. В обох гербах Тризуб був оточений стилізованим оливковим вінком. Розроблений на основі знака Володимира Великого, за князування якого Київська Русь досягла найбільшої могутності й до її складу входили всі пізніші українські землі, герб України символізував ідею Соборності – об’єднання всіх етнічних українських територій в одну державу; оливковий вінок мав відображати мирну політику УНР.

Проте не зовсім зрозумілим є, в чому ж полягала різниця між обома гербами, чому один з них “великий”, а інший –

“малий”? Складається враження, що В. Кричевський подав два різні варіанти герба, однак замість того, щоб вибрати один з них, вирішили прийняти обидва, “щоб добро не пропадало”⁶⁵. Недоліками цих гербів була також надмірна орнаментальна графічна манера, відсутність щита та й виконання лише у чорно-білій подачі. Схоже, що герби й печатки приймалися у “робочому порядку”, без особливого обговорення й без ухвалення окремого закону.

Це викликало негативну реакцію з боку спеціалістів у галузі української геральдики В. Модзалевського та видатного графіка Г. Нарбута. Вони вважали, що гербом України слід затвердити козака з мушкетом, а Тризуб використати як нашоломник. Розбіжність поглядів між Нарбутом і Грушевським ще раніше призвела до загострення стосунків між ними, зокрема після випуску виконаних за проектом Нарбута перших українських банкнот із зображенням Тризуба Грушевський їдко зауважив, що “на 100-карбованцевих білетах він (Тризуб. – А. Г.) рисовникови не вдався”⁶⁶.

Міністр народної освіти доручив професорові В. Модзалевському підготувати історичну довідку про герби УНР, що той і зробив 10 квітня⁶⁷. 18 квітня на засіданні Ради Центрального Комітету охорони пам’яток старовини і мистецтва прийнято постанову у справі герба України: “Позаяк прийнятий зараз герб України не має під собою серйозних історичних підстав, Рада постановила: для вирішення цього питання скликати спеціальну комісію”⁶⁸. Після розпуску 29 квітня Центральної Ради і встановлення Гетьманату Модзалевський і Нарбут починають добиватися відміни затверджених гербів і печаток УНР, критикуючи їх за незадовільний естетичний вигляд та невідповідність геральдичним нормам. У доповідній записці на ім’я державного секретаря С. Завадського від 19 червня зазначалося, що Г. Нарбут погодився розробити проекти нових малої та великої (на ній мали подаватися довкола герби різних українських земель) державних печаток, а також герба⁶⁹. Справа, проте, трохи затяглася. Проект малої печатки Нарбут завершив, як можа судити з підпису під малюнком, 23 серпня⁷⁰. Під цією самою датою проект печатки згадується й у переліку творів Г. Нарбута⁷¹. На малюнку в 8-сторонньому щиті був зображений козак з мушкетом, щит обрамовував бароковий картуш і увінчував Тризуб, по колу обабіч йшов напис “Українська Держава”. Якщо у проектах Кричевського Тризуб подано плоским, то у Нарбута він мав форму плетінки. Варто зазначити, що у згаданому переліку оригінальних творів Г. Нарбута також було подано два проекти державного герба України (козак із рушницею в блакитному восьмикутнику; гуаш, золото), ескіз цього герба (в бароковому картуші; олівець) та проект печатки державного секретарства (з підписом і датою “1918. VIII. 26”)⁷².

Поки питання зі зміною герба ще не вирішилося, то наказом по військовій офіції була оголошена затверджена гетьманом нова кокарда для військ, управлінь та установ: на кружку блакитного кольору золотий герб Української Держави⁷³, яким залишився Тризуб (але без вінка). Тризуб зберігся й на печатках різних установ – іноді його вписували в квадрат і подавали аббревіатуру “УД”⁷⁴. А у серпні Міністерство пошт і телеграфів видало розпорядження проштампувати гербом

Української Держави всі російські марки, що вживаються для оплати кореспонденції на території України⁷⁵.

16 липня гетьман Павло Скоропадський затвердив малюнок нового військового прапора Української держави, оголошений наказом по морському відомству від 18 липня 1918 р. за ч. 192/44: “Білий прапор з рівним синім хрестом, який ділить прапор на 4 рівних частини. Ширина хреста 1/11 всієї довжини прапору. Відступивши на 1/8 ширини хреста проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж теж відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься національний прапор Держави (складений з блакитної і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золота печатка Св. Володимира такої ж ширини як хрест і в 1½ раза вища своєї ширини. Прапор шиється з матерії відповідного кольору, а печатка малюється бронзовою фарбою”⁷⁶.

У вересні вийшло друком перше число часопису “Наше минуле”, в якому була опублікована стаття Модзалевського і Нарбута з критикою проектів В. Кричевського (особливо “ромбів” і “орнаментів”), оглядом історичних гербів і обстоюванням варіанта з козаком із самопалом та знаком Володимира у клейноді (нашоломнику) над щитом⁷⁷. Рецензуючи цю статтю Г. Тисяченко зазначав, що автори не порушили питання про світлостійкість відтінку синього кольору, вживаючи лише поняття “блакитне поле”, а також побажав “не бути рабами історії” й опрацювати “зрозуміліший для широкої людности” герб⁷⁸.

Мабуть, кінцеві варіанти державних печатки та герба Нарбут зміг завершити лише в половині листопада, бо 20 листопада гетьман затвердив ухвалу Ради Міністрів про виділення 2000 карбованців за розроблені проекти (мова вже не йшла про “великі” й “малі”)⁷⁹. Ці проекти були передані до Головного управління мистецтв та національної культури держсекретарем С. Завадським. За його ж підписом 21 листопада 1918 р. розіслано запрошення для участі в роботі комісії під головуванням П. Дорошенка, яка мала розглянути проекти герба та прапора⁸⁰. Комісія, до складу якої входили також проф. М. Бойчук, М. Біляшівський, П. Зайцев, В. Модзалевський і Г. Нарбут, схвалила 24 листопада проекти, висловивши деякі побажання стосовно дрібних змін у малюнках⁸¹. Але цей герб так і залишився незатвердженим. Проекти Нарбута 1925 р. критично оцінив В. Лукомський, який вважав недоречним використовувати нашоломник у державному гербі, а також заперечував поєднання династичного знака Рюриковичів (Тризуба) з чужим за духом і стилем “козаком з рушницею”, хоча й похвалив чудове графічне виконання⁸². Не зовсім зрозумілою є справа з печаткою. Вже згадувалося про датований серпнем малюнок, який зрештою появився на запроваджених 13 листопада 1918 р. банкнотах (знаках Державної скарбниці) номіналом у 1000 карбованців⁸³. Чи був сенс розглядати вже запущений до використання малюнок печатки, чи Нарбут представив на розгляд комісії якийсь новий ескіз або проект “великої державної печатки”?

У листопаді 1918 р. почалася національно-визвольна боротьба на Західній Україні. 1 листопада на львівській ратуші

Печатки «Команди міста Станиславів» з Левом і Тризубом на посвідці. 1919 р.

“перший раз від 1849 р. показалися українські фани, перший раз відітхнув український Львів, скинувши з себе пута вікової неволі”⁸⁴. На засіданні Національної Ради 13 листопада прийнято Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-угорської монархії, яким проголошено Західно-Українську Народну Республіку, а також затверджено її символи:

“Артикул V. Герб і прапор:

Гербом Західно-Української Народної Республіки є: золотий лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державний прапор є синьо-жовтий. Державна печать має довкола гербу на-

пись: Західно-Українська Народна Республіка”⁸⁵.

Звернемо увагу: на гербі ЗУНР немає скелі і лев без корони на голові. Офіційного зображення герба в умовах українсько-польської війни так і не було зроблено.

На Кубані, де зберігалися не лише козацькі традиції, але й давніші запорозькі та чорноморські клейноди⁸⁶, на початку 1918 р. було проголошено Кубанську Народну Республіку, а пізніше велися таємні переговори про приєднання до України. Але з 5 грудня 1918 р. область стала називатися Кубанським краєм. Кубанською Радою було затверджено прапор: прямокутне полотнище з трьох горизонтальних смуг – синьої, малинової та зеленої (співвідношення їх ширини – 1:2:1)⁸⁷. За неофіційними тлумаченнями, синій колір мав символізувати “іногородніх” (українських і російських переселенців, які не належали до козацького стану), малиновий – козаків, зелений – адигів, черкесів та інші місцеві мусульманські народи. За іншою версією, синій колір вказував на донських козаків-лінійців, а малиновий – на запорозьких козаків-чорноморців. Рада Кубанського краєвого уряду 17 травня 1919 р. порушила питання про закупівлю в Константинополі матерії на пошиття кубанських прапорів⁸⁸. Замість старого обласного герба опрацьовувався новий варіант із зображенням козацької сторожової вежі⁸⁹.

Спроби створення української державності відбувалися й на Зеленому Клину – південній частині Далекого Сходу від Байкалу до тихоокеанського узбережжя, куди з кінця XIX ст. масово переселялися українці⁹⁰. 1 травня 1917 р. у Владивосток вояки місцевого гарнізону разом з цивільним населенням під українськими прапорами взяли участь у масовій демонстрації. А згодом заходами вояків-українців у місті було проведено українське військове віче, після якого понад три тисячі учасників пройшли вулицями міста до залізничної станції, з якої вояки виїжджали на фронт. На станції їм було передано український прапор і під звуки гімну “Ще

не вмерла Україна” поїзд вирушив у далеку дорогу через Сибір на фронт в Європі⁹¹. 7 квітня 1918 р. у Хабаровську відбувається Третій Всеукраїнський з’їзд, на якому було прийнято рішення про створення Української держави на Тихому океані та формування Української армії Зеленого Клину. Крім українських прапорів на Далекому Сході використовувалися також синьо-жовті із зеленим трикутним клином, що відходив від древка. Цей зелений трикутник мав означати тайгу і Зелений Клин.

Такі політичні та геральдичні пертурбації викликали неоднозначну реакцію в різних українських середовищах. Певні настрої передає фейлетон Георгія Гасенка. Наводимо його повністю, бо, незважаючи на сарказм і деякі перебільшення, у ньому висвітлюються реальні факти українського герботворення цього періоду:

“Трошечки геральдики

Я ж казав завше, що треба плювати між вічі тим, хто каже, що ми, українці, не дозріли ще до державного життя і що ми не можемо утворити державну єдність, позаяк ідемо врозбід, і мав рацію. І мій дорогий друг, пан доктор, теж підтвердить, що ще рік тому назад не було ні одної української держави, а тепер маємо аж дві. А ще місяць і третя – дай їй, Боже, здоровля, народиться – це Українська Кубанська Республіка. Я бачу той недалекий мент, коли з’явиться на світ Божий українська держава на Сибіру. Але мало того, українська держава безумовно повстане і в Канаді, буде також незалежна українська держава в Австралії; матимемо і в США [Сполучені Штати Північної Америки. – А. Г.] Українську-Державу-Штат.

Взагалі, серце моє тремтить від радості, бо я передбачаю вже, що ще через кілька років увесь любий білий світ покриється українськими державами і світ цей буде ніщо, як одна велика українська держава. От підробити паспорт тоді, правда, буде надзвичайно легко. Який небудь пан Совдепов, або пан Шляхто-Крулевський, або пан Мазельтовін сьогодні громадянин У. д. № 1, а завтра (щоб не платити податків) приставить палочку до № 1 і буде громадянином У. д. № 11. І кінець: він чужестранець! Візьміть тоді його! З гербом державним теж буде морока. Оце недавно наш уряд У. д. № 1 розпорядився був, щоб над нашою державою поставлено було хрест, себто я хочу сказати – над гербом, власне – над серединним шпiцом нашого державного тризуба. Побачимо, що з цього вийде. А що за колоритність буде в гербах цих всіх українських держав! Я, як громадянин У. д. № 1, радий за нас, що в нас на гербу нема звіринця і взагалі нічого із менажерії. А от У. д. № 2, так вона собі посадила на герб лева, що задрав хвіст, як теля, і тікає від когось на скелю. Такого ж лева має і д. № 5 (Канадійська Україна), тільки той лев виглядає трошечки розумніш: він нікуди не тікає, бо він вже втік, а, опустивши хвіст, хитро показує язика москалям і ляхам по цей бік океану і наче хоче їм сказати: «Ага, що, впіймали?!»

Чув я, що У. д. № 7 в Австралії матиме на своєму гербові цілого кенгуру і дві літери під ним: «с. р.» Я думав спочатку, що це повинно означати, що цей кенгуру належить до української партії есерів, але мені пояснили, що «с. р.» зна-

чить – «спілка республік». Хай їх Господь розсудить! От тільки У. д. № 4 на Сибіру осоромила всіх нас своїм гербом: замість того, щоб зробити свій герб, як всі порядні У. д., вона собі закотила такого, що аж-ну! Уявіть собі герб, на якому перехрещено дві ложки, посаджено десятка з два пельмень і замість зірок все пересипано кетовою ікрою. Краще зробили українці з У. д. № 6 в СШПА. Вони намалювали на своєму гербові великий чобіт Рузвельта і більш нічого. Виразно і практично! І наші спокійні, і Вільсон довольний.

Але У. д. № 1 оказалась все ж таки розумніша і хитріша за всіх: думала Центральна Рада, думала, що за герб зробити, і надумала. Архангела Михаїла не можна, бо це представник, хоч і небесної, але імперіалістичної влади, лева Галицького не можна, бо Австрія накричить, і взяла вона собі «тризуб» князя Володимира. Стара штука, випробувана, та й Володимир давно помер. Ніхто не буде в претензії. Хай буде тризуб поки що голий – міркувала Центральна Рада – а потім, як народна республіка укріпиться, ми і напишемо над першим зубом: «свобода», над другим: (над тоненьким) «рівність», а над третім: «братство». Але не так склалося, як жадалося. Раптом Центральна Рада децентралізувалась і герб-тризуб залишився таки голий. Теперішній уряд довго не міг ніяк собі ради дати, що з цим сумним фактом робити, аж поки хтось з «фахівців» не порадив поставити над всім цим – хрест. Так вони і зробили. А от бісові люди кажуть, що ми не маємо державної думки, що у нас нема розуміння щирою і гарячого патріотизму, що ми не можемо з'єднати наших сил, що ми всі тягнемо хто куди – Брехня! Адже вчора ні одної, а сьогодні – аж дві!.. Правда, може нам світ сказати: нащо така політична розкіш? Але, знай наших – урра!»⁹²

Останні дні Української держави гетьмана Скоропадського ознаменувалися антиукраїнським розгулом російських офіцерських загонів у Києві, який вже облягали республіканські війська. На будівлях установ вивішено російські триколори⁹³. Навіть сам Павло Скоропадський у своїх споминах згадував про факти, коли офіцери викидали і розбивали бюсти Шевченка⁹⁴. 14 грудня гетьман зрікся влади. А 19 грудня Директорія урочисто в'їхала до Києва й Українську Народну Республіку було відновлено. За свідченням газет, площа перед вокзалом була повна народу й майже всі на грудях, на руках або на шапках мали національні або червоні відзнаки⁹⁵. На засіданні Ради Народних Міністрів 3 січня 1919 р. слухали доповідь міністра морських справ про відновлення прапора військового флоту УНР, затвердженого Центральною Радою 14 січня 1918 р., й постановили передати це питання на розгляд і висновки Г. Нарбута та В. Модзалевського⁹⁶. С. Шрамченко зазначав, що ніби того ж 3 січня було оголошено наказ по морському відомству ч. 10/1, яким визнано прапором військового флоту УНР прапор, затверджений... 18 липня 1918 р., натомість у публікації В. Трембіцького наказом під цим самим числом відновлено прапор з січня 1918 р.⁹⁷ Проте архівні матеріали дають підстави стверджувати, що рішення про прапор військового флоту 3 січня таки прийняте не було.

Оскільки 4 січня 1919 р. у Станиславові Українська Національна Рада схвалила злуку з УНР, то надалі актуальним залишилося питання державного герба. 21 січня комісія у

справах вироблення проекту герба УНР провела нове засідання у складі: П. Дорошенко (голова), ак. О. Левицький, проф. Г. Нарбут, проф. Г. Павлуцький, П. Зайцев, М. Біляшівський та В. Модзалевський⁹⁸. Після обговорення поданих раніше Г. Нарбутом проектів комісія дійшла висновку, що у гербі Соборної України потрібно зафіксувати емблеми обох республік – УНР і ЗУНР, а також знак Київської Русі й голуба з оливковою гілкою як символ замирення. Герб мав би виглядати так: щит розтятий, у золотому полі козак з рушницею в синій одежі, у синьому полі золотий лев, посередині синій щиток зі золотим знаком князя Володимира, у нашоломнику – летить голуб з галузкою оливи, а замість намету – картуш у стилі українського бароко. Пропонувалося також додати герби Буковини, Слобожанщини та інших земель, однак ці питання доручено опрацювати Г. Нарбуту. Сам Нарбут оголосив відношення Секретаріату Ради Міністрів від 15 січня з приводу прапора українського флоту й просив комісію розглянути й це питання, однак постановили відкласти цю справу на наступне засідання, на яке запросити представника Морського міністерства. На завершення доручено В. Модзалевському скласти доповідну записку міністрові народної освіти. Він підготував цю записку 23 січня, виклавши пропозиції комісії та зазначивши, що питання великого герба та великої печатки, на яких треба використати герби окремих земель, комісія обговорить надалі⁹⁹. Армія УНР 5 лютого була змушена покинути Київ і вся подальша робота над соборним гербом у комісії припинилася. Наказом по армії ч. 31 від 26 січня запроваджувалося носити кокарду, що мала «на середині блакитного поля Герб України з хрестиком»¹⁰⁰. Ця кокарда проіснувала півроку й була замінена наказом від 30 червня круглою з Тризубом без хрестика. Робилися спроби усталення типових дивізійних прапорів, які мали малинове полотнище, обшите золотими торочками, у крижі нашивалися або малювалися блакитна й жовта смуги з Тризубом, з одного боку був на-

Кокарда Армії УНР. Січень, 1919 р.

Синьо-жовтий прапор «Руського паломництва до Святої землі». 1906 р.

пис «У.Н.Р.» і назва дивізії, з другого – «За визволення України»¹⁰¹.

Після урочистого проголошення Акту злуки ЗУНР та УНР 22 січня 1919 р. Тризуб прийнято за державний герб і на західних землях – ним замінено зображення лева на печатках, хоча офіційного зображення ні першого, ні другого ніхто не затверджував. Як приклад можна навести хоча б запровадження з 21 січня в Галичині таких змін для шкільних інституцій: «Емблемою урядової печати є

Тризуб як герб Української Народної Республіки. Урядова вивіска має в своїй середині містити герб Української Народної Республіки, а на краях довкруги урядову назву дотичної інституції»¹⁰².

За деякими новішими джерелами впливає, що загони Н. Махна десь 1920 р. також використовували блакитно-жовті прапори¹⁰³.

Підсумком утвердження поняття українських національних символів за період 1918–1920 рр. можна вважати два проекти конституцій України. Перший проект Конституції Української Держави, що був ухвалений Всеукраїнською Національною Радою 9–13 травня 1920 р. у Кам'янці-Подільському, подавав:

«Артикул 5. Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі.

Артикул 6. Державними барвами Української Держави є барви синя-жовта»¹⁰⁴.

У другому проекті Основного Державного Закону УНР, опрацьованому 1 жовтня 1920 р. Урядовою комісією по виробленню Конституції Української Держави, зазначалося:

«Артикул 9. Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі. Право вживання державного гербу мають виключно державні установи.

Артикул 10. Державними барвами Української Держави є барви синя та жовта.

Артикул 11. Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора. Прапор торговельної фльоти є синій-жовтий»¹⁰⁵. Проте впровадити в життя ці конституційні акти тоді не судилося.

Проблема порядку кольорів на прапорі

Чи не найскладнішою проблемою у вивченні історії розвитку українських символів є встановлення первісного порядку кольорів на прапорі в період 1917–1920 рр. – верхня смуга була жовта чи синя (блакитна)? Найгірше, що це питання вийшло за межі суто дослідницькі, оскільки набуло тенденційного характеру – під час Другої світової війни різні політичні угруповання почали ідентифікувати себе або з

синьо-жовтими, або з жовто-синіми прапорами, а тому це вилилося у непорозуміння як у повсякденному житті¹⁰⁶, так і в конфлікти серед дослідників, кожен з яких не стільки ставрався встановити справжній хід подій, як підігнати їх під вигідну собі схему. Тому перепалки між прихильниками різних таборів, які тривали на шпальтах газет і часописів у діаспорі ще до початку 1970-х рр., іноді переростали у відверте перекручування тих самих фактів¹⁰⁷. Наслідком цього стала своєрідна компромісна схема, такий собі міф, за яким розвиток подій мав виглядати так:

– у період Центральної Ради – використання обох варіантів з перевагою жовто-блакитного (тобто – з верхньою жовтою смугою) прапора¹⁰⁸, на чому нібито наполягав Михайло Грушевський і за ініціативою якого такий прапор було затверджено 22 березня 1918 р.¹⁰⁹;

– у період Української Держави – зміна порядку кольорів гетьманом Павлом Скоропадським на блакитно-жовтий¹¹⁰;

– у період Директорії та ЗУНР – використання «за інерцією» блакитно-жовтих чи синьо-жовтих прапорів.

Прихильники жовто-блакитного (синього) варіанту постійно апелювали до «правил геральдики», а їхні опоненти – до усталеної протягом 1917–1920 рр. історичної традиції. Детальні причини «конфлікту кольорів» після 1920 р. будуть предметом окремого дослідження, нас же цікавить реконструкція розвитку подій до цієї дати.

Почнемо з так званих правил геральдики. Очевидно, йдеться про масову практику використання під час різних святкувань прапорів у міських чи земельних кольорах в Німеччині в XIX ст. З метою впорядкувати цей процес були напрацьовані рекомендації створення таких прапорів з різнокольорових горизонтальних смуг, коли для верхньої брали забарвлення фігури з герба, а для нижньої – колір поля щита¹¹¹. Ці рекомендації з кінця XIX ст. частково поширились і на Австро-Угорщину, де також до Першої світової війни активно використовувались створені за таким принципом прапори коронних земель (Landesfarben)¹¹². Однак треба зазначити, що ці рекомендації залишились у рамках німецької геральдики й ніколи до поняття загальноприйнятих «правил геральдики» не виростили, принаймні подібні правила не застосовувались в інших країнах, за винятком хіба що окремих сусідніх новопосталих держав. Зрештою, прапори будуються за різними принципами, без якихось жорстких норм, що й призвело до появи в середині XX ст. окремої спеціальної історичної дисципліни вексилології, тому апеляція до правил геральдики у нашому випадку є зовсім недоречною, а правильніше буде назвати їх «німецькими правилами». Як іронію долі можна навести приклад сучасної Австрії, де адміністративні землі використовують прапори, складені за різними принципами, іноді всупереч нормам з початку XX ст.¹¹³

Ми вже згадували про специфіку залучення таких джерел як кіно- та фотодокументи, тому можемо показати складність ідентифікації колористики на прикладі світлини прапора «Руського паломництва до Святої землі» 1906 р. Прапор на фото має світлу верхню та темну нижню смуги, що одразу ж наштовхує на думку: він жовто-синій. Однак нашитий посередині полотнища герб, в якому на світлому полі щита тем-

ний лев спинається на темну скелю, дає нам змогу встановити однозначно, що прапор мав світлосиню верхню та насичену жовто-золотаву нижню смуги¹¹⁴.

Як свідчать іконографічні джерела, у Галичині з 1848 р. вживалися синьо-жовті прапори. Ця традиція законсервувалася на Закарпатті, а також серед українських емігрантів, які принесли її на нові поселення у США чи Канаді. Мабуть, під впливом використання “німецьких правил” на початку XX ст. починають у Галичині вживати й жовто-сині прапори. Про це свідчать і кольорові малюнки на поштівках¹¹⁵, і описи різних прапорів, і наведені нами вище публікації Негеральдика (1912) та І. Крип’якевича (1913), у яких автори вказували на потребу врегулювати справу про порядок кольорів. Отже, у галицькому середовищі напередодні 1917 р. це питання так і не було вирішене. Ще більшу плутанину внесли події 1917 р. Як приклад можна навести дві публікації із львівської газети “Свобода”, де спершу було передруковано статтю В. Верніволі з календаря для полонених українців у Фрайштадті, в якій автор обстоював жовто-синій порядок кольорів¹¹⁶. Але згодом передруковано київську брошуру “Катехізм Українця”, в якій українськими вказувалися кольори у зворотному порядку¹¹⁷. Зрештою, подальші події на Великій Україні та юридичне затвердження там прапорів вирішили питання про порядок барв, який був сприйнятий без дискусій і в Галичині.

Поширенню національних кольорів на Наддніпрянщині значно сприяло візуально-асоціативне сприйняття прапора та його тлумачення як “блакитне небо і жовтий лан пшениці”. Така версія дуже добре відповідала українській ментальності та світогляду. Характерно, що на виданих 1917 р. в Петрограді поштівках подано саме блакитно-жовті прапори¹¹⁸.

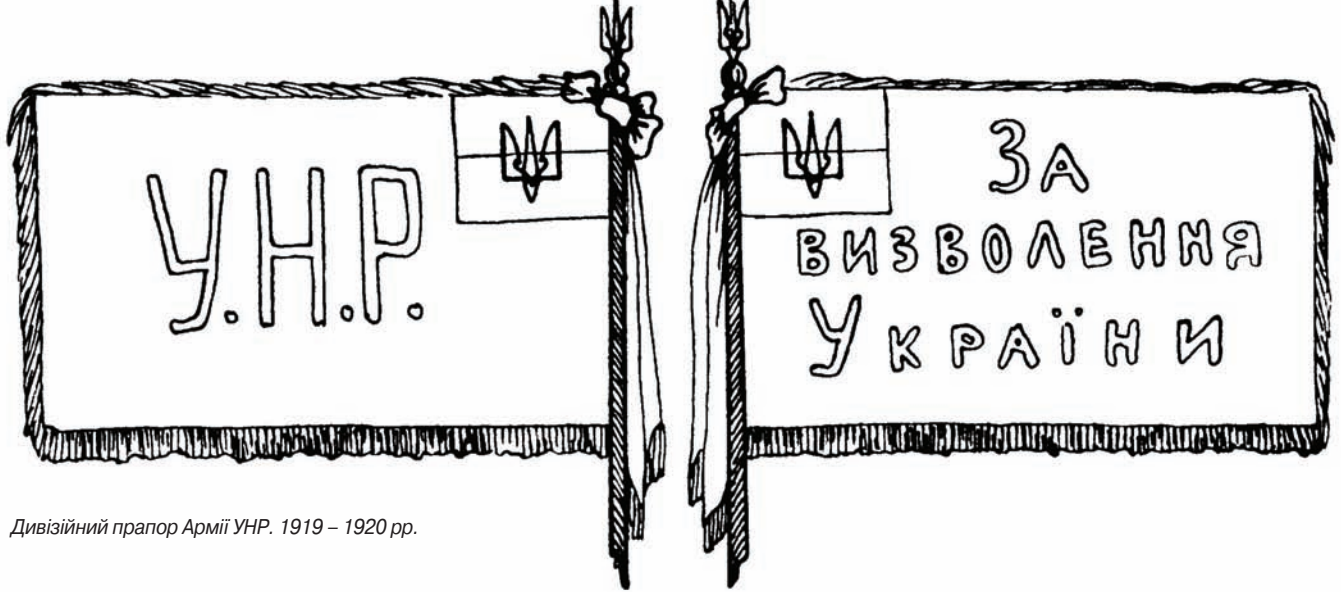
Дещо утруднює з’ясування проблеми поширена в Центральній Україні манера називати прапор “жовто-блакитним”, тобто у зворотному порядку кольорів знизу вгору, що, зрештою, часто трапляється й у наші дні (хоча сучасний прапор України й визначений чинним законодавством як “синьо-жовтий”)¹¹⁹. У такий спосіб Дмитро Дорошенко пише про українську маніфестацію 1 квітня 1917 р. в Києві, в якій брав участь: “Гордо маяли в повітрі жовто-блакитні прапори (колір – символ нашого блакитного неба і золотої пшениці на полях)”¹²⁰. Хоча навряд чи він наводив би таке пояснення кольорів, якщо жовтий колір був би згори. Натомість Ю. Тютюнник, описуючи події з червня 1917 р. в Сімферополі та Києві, називає українські прапори “синьо-жовтими”¹²¹.

Ще один з учасників цих подій М. Ковалевський також постійно вживає визначення “жовто-блакитні прапори”¹²². Описуючи перше засідання Трудового Конгресу 23 січня 1919 р., коли Директорією повсюдно використовувався лише блакитно-жовтий прапор, Ковалевський зазначає: “Велика сцена була прибрана українським килимом і великим жовто-блакитним прапором. Посередині проти трибуни був поставлений великий золотий Тризуб”¹²³. Важливо зрозуміти, про який прапор ідеться, бо саме на інших споминах цього автора спекулюють, визначаючи позицію Михайла Грушевського у цій справі¹²⁴. Ковалевський писав: “Жовто-блакитний прапор був прийнятий як наші національні барви ще раніше перед революцією. Ці барви так і залишилися і

після оголошення автономії України (Першим Універсалом від 26 червня 1917 р. – А. Г.), хоч дехто підносив питання про порядковість барв. Не пригадую точно хто, але у всякому разі не Біляшівський підняв дискусію над цією справою, доводячи, що наш прапор мав би бути не жовто-блакитним, а блакитно-жовтим. Дискусію цю припинив Михайло Грушевський, підтверджуючи своїм авторитетом вже прийняту порядковість барв. [...] Значно пізніше, приблизно в листопаді 1917 р., після III Універсалу до існуючого вже прапору постановлено було утворити ще прапор голови Центральної Ради, як голови держави, і спеціальний прапор для Чорноморської фльоти”¹²⁵. Якщо наше припущення правильне і Ковалевський справді вживав щодо прапорів поняття “знизу-вгору”, то тоді розвиток подій 1917–1920 рр. дуже легко й логічно реконструюється. Передовсім треба зазначити, що в Наддніпрянських виданнях протягом 1917–1920 рр. жодного разу не порушувалося питання про порядок кольорів, лише були зауваження щодо відтінку блакитного чи синього. Тобто це поняття в Києві було вже усталене, ніхто його не заперечував й тому в різних місцевих інструкціях вживали термін “національний прапор” без будь-яких додаткових пояснень про вигляд останнього. Якщо б гетьман Скоропадський справді поміняв порядок кольорів на прапорі, то можна уявити який би резонанс це мало в українських виданнях і навряд чи республіканські війська підняли повстання проти гетьмана під його ж прапором. Все вказує на інший стан речей: насправді у Центральній Україні від початку подій 1917 р. був акцентований блакитно-жовтий прапор (тобто – з верхньою блакитною смугою). Грушевський, мабуть ще з часів свого перебування в Галичині, добре знав і історичну традицію прапора, і нові віяння “німецьких правил”. Тому можна стверджувати, що він також підтримував блакитно-жовтий варіант. Тоді стає зрозуміло й заплутана справа з морськими прапорами – схоже, що Д. Антонович обстоював жовто-блакитний варіант, що й могло отримати схвалення на засіданні Генерального Секретаріату 11 січня 1918 р., однак на засіданні Малої Ради під головуванням Грушевського 27 (14 ст. ст.) січня описи прапорів у Тимчасовому законі про флот було відредаговано. Неясно лише чому Антонович пізніше на еміграції називав неправильну дату прийняття закону (18 січня ст. ст.) та неприродну ком-

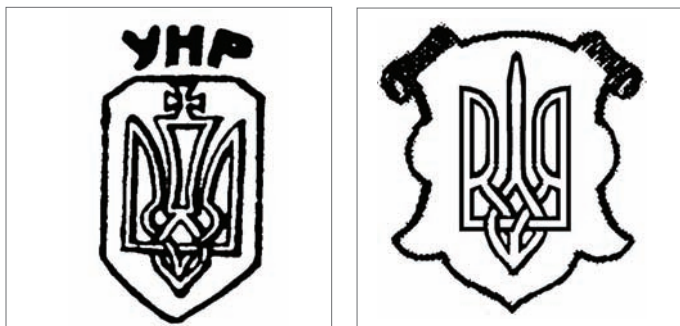
Складання присяги Директорії УНР під блакитно-жовтими прапорами. Кам’янець-Подільський. Серпень, 1919 р.

Дивізійний прапор Армії УНР. 1919 – 1920 рр.

позицію прапора нібито з Тризубом у крижі (куті біля древка) нижньої смуги.

Можна згадати й про відомчі прапори УНР. Так, постановою Ради Народних Міністрів про встановлення знака-емблеми на прапорах пароплавів Міністерства шляхів від 17 березня 1918 р. визначалося: “Майва уявляє з себе український

Зображення герба з Тризубом на бланках різних представництв УНР за кордоном.

національний синьо-жовтий прапор з поміщеною в правому кутку жовтого поля емблемою Народного Міністерства шляхів, С. Х.: котвицю і заступ покладені навхрест”¹²⁶. Ця майва взувалася на прапор колишнього відомства шляхів сполучення Російської імперії, на якому емблема (покладені навхрест якір і сокира) також розміщувалася в нижньому вільному куті полотнища¹²⁷. Тому порядок кольорів на прапорах УНР цілком ясний – жовта смуга йшла знизу.

Також стає зрозумілим, що ніякого прапора 22 березня 1918 р. Центральна Рада не приймала, а гетьман Скоропадський, за правління якого залишалися в обігу банкноти з написом “Українська Народна Республіка” та прийнятий Центральною Радою герб, жодних “переворотів з ніг на голову” для прапора не робив. Це також пояснює й подальше використання блакитно-жовтого чи синьо-жовтого прапора і за правління Директорії, і в ЗУНР, і в проектах Конституції України 1920 р.¹²⁸.

Характерно, що в діаспорних дискусіях прихильники синьо-жовтого варіанту, які були учасниками визвольних змагань 1917–1920 рр., апелювали до власного досвіду, що вони ніде не бачили жовто-блакитного порядку кольорів. Не можна відкидати, що чи під галицькими впливами, чи від недостатньої поінформованості такі прапори могли використовуватися, як, наприклад, прапор 1-го Подільського пішого полку¹²⁹. Однак збережені досі музейні експонати та документальні свідчення однозначно підтверджують використання блакитно-жовтих чи синьо-жовтих прапорів. Як приклад можна назвати експонований в Історичному музеї в Києві на виставці про національну символіку в березні 1991 р. прапор Мошенського повстанського загону (блакитно-жовтий з нанесеним текстом) чи бойовий прапор 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР (малиновий із блакитно-жовтим у крижі) зі збірки Національного військово-історичного музею України¹³⁰.

На жаль, у 1920–1930-х рр. на Західній Україні в умовах польської окупації розпочалися дискусії про “негеральдичність” прапора, що зрештою вилилися у “конфлікт кольорів”, політизацію та чвари, які фактично тривали в діаспорі до утвердження національних символів в Україні та надання прапору статусу державного у 1992 році. Всі подальші спроби спровокувати якісь сумніви залишилися без результату.

Підсумовуючи, треба відзначити, що українські національно-державні символи остаточно сформувалися протягом 1917–1920 рр. як ідентифікаційні атрибути національно-визвольного руху. І прапор, і герб опиралися на історичні традиції давніх форм української державності. Прапор, який став національним символом у сучасному значенні ще з 1848 р. в окремо-му регіоні, зумів набути загальнонаціонального визнання, зберігши форму й отримавши новий зміст. Герб також був схвально сприйнятий за змістом, хоча його становлення за формою до 1920 р. завершити не вдалося.

Слід підкреслити, що прапори формуються за різними принципами, а намагання штучно нав'язати українському прапору "німецькі правила" є безпідставним і не відповідає історичній традиції цього символу.

Основними датами юридичної фіксації символів впродовж цього періоду можна вважати:

– 27 (14 ст. ст.) січня 1918 р. – законодавче затвердження прапорів військового та торговельного флотів УНР;

– 25 (12 ст. ст.) лютого 1918 р. – затвердження закону про герб УНР;

– 22 березня 1918 р. – прийняття графічних зображень гербів УНР;

– 16 липня 1918 р. – затвердження нового воєнно-морського прапора Української Держави;

– 13 листопада 1918 р. – затвердження державного герба та прапора ЗУНР.

Хоча національні символи протягом наступних 70-ти років й не могли нормально функціонувати й розвиватись в умовах чи польського окупаційного режиму, чи радянської тоталітарної системи, однак вони зберегли своє функціональне значення та популярність і відіграли важливу роль у відновленні Української Державності.

ПРИМІТКИ

1 Доречно буде зауважити, що вивчення історії символів самої Радянської України фактично розпочалося лише в 1960-х рр., та й повністю дослідженням його ще не можна назвати.

2 Ця проблема була штучною, оскільки її чомусь згодом використано у конфлікті між різними українськими політичними угрупованнями як під час Другої світової війни, так і після її завершення – тепер уже в діаспорі.

3 Детальніше про це див.: Гречило А. До питання про національний прапор // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 44–48; Гречило А. Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак. – 1998. – Ч. 16 (червень). – С. 1–2.

4 Про це див.: Воронец Е. Н. Как Посыетовская комиссия извратила цвета народно-государственного отличительного русского флага. – Харьков, 1910; Самоквасов Д. Я. К вопросу о государственных цветах древней России. – Москва, 1910; Трутовский В. К. К вопросу о русских национальных цветах и о типе государственного знамени России. – Москва, 1911; Белинский В. Е. Русский национальный флаг и его реформа // Журнал Министерства Юстиции. – 1910. – № XI. – С. 135–165 (а також окремо: Санкт-Петербург, 1911); Арсеньев Ю. В. О геральдических знаменах в связи с вопросом о государственных цветах древней России. – Санкт-Петербург, 1911; Воронец Е. Н. Как произошли и что означают черный, желтый и белый цвета русской государственной символизации. – Харьков, 1912; та ін. 3 новіших видань: Лысенко Н. Н. Русская государственная символика: Очерки. – Ленинград, 1990.

5 Дядько. "Національні краски в русскихх" // Неділя (Львів). – 1911. – Ч. 2 (8 січня). – С. 6.

6 Крип'якевич І. Прапор Хмельницького // Неділя. – 1911. – Ч. 6 (4 лютого). – С. 3. Передруковано як: Якого кольору був український прапор // Рада (Київ). – 1911. – № 23 (29 января (11 лютого)). – С. 4.

7 Широцький К. Український національний колір // Рада. – 1911. – № 179 (10 августа (23 серпня)). – С. 1. Передрук у: Неділя. – 1911. – Ч. 33 (27 серпня). – С. 4–5.

8 Томашівський С. Ще в справі українського національного кольору // Неділя. – 1911. – Ч. 34 (3 вересня). – С. 1–2. Передрук як: Український національний колір // Рада. – 1911. – № 196 (31 августа (13 вересня)). – С. 2.

9 Лозинський М. Шевченкові дні у Львові // Рада. – 1911. – № 54 (8 марта

(21 березня)). – С. 1; Над труною М. В. Лисенка // Рада. – 1912. – № 249 (31 октября (13 листопада)). – С. 2. Див. також: Дашкевич Я. Символи, символи... – Львів, 1990. – С. 12–13.

10 Негеральдик. В справі наших національних емблем // Діло (Львів). – 1912. – Ч. 206 ((1895) 12 вересня). – С. 7.

11 Гречило А. Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. – С. 1–2.

12 Як прилад можна навести оголошення про випуск поштової картки з таким гербом – лев і архангел (мал. Т. Гриневича): Український герб: оголошення // Ілюстрований календар товариства "Просвіта" на рік звичайний 1910. – Львів, 1910. – Б. п.

13 Томашівський С. Український національний герб // Неділя. – 1912. – Ч. 35 (29 вересня). – С. 1–2.

14 Крип'якевич І. Герб України // Календар Товариства "Просвіта" на рік 1914. – Львів, 1913. – С. 126–131. А також окремо: Крип'якевич І. Герб України (Просвітні листки № 36). – Львів, 1914. – 16 с.

15 Антиукраїнську політику російської влади, особливо в 1914–1915 рр., яскраво описав Дмитро Дорошенко, який був очевидцем цих подій, у першому розділі "Галицька руїна 1914–1917 років" своїх споминів. Див.: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Львів, 1923. – Ч. 1. Друге видання: Мюнхен, 1969.

16 Лазарович М., Лазарович Н. Національні риси в атрибутиці Українських Січових Стрільців // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10 – 12 листопада 1994 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 48–50.

17 Там само. – С. 49; Див також: Konyago V. L., Ladyzhynsky O. V. The Legion of Ukrainian Sich Riflemen: Badges, Medals, and Other Items. – Toronto, 2006. – P. 22–26.

18 "Die Kappenrosette trägt das nationale Emblem (den ukrainischen Löwen) und als Umschrift die Buchstaben "U. C. C. 1914" (Ukrainische Sitschower Schützen, 1914)". Див.: Zirkularverordnung vom 19. Jänner 1917. Abt. II. Nr. 6420 // Verordnungsblatt für die k. k. Landwehr. – 1917. – 6. Stück (10. Februar). – S. 24.

19 Дзюковський В. Герб України // Світ. Літературно-мистецький журнал (Львів). – 1917. – № 8. – С. 129–138; Окремо: Дзюковський В. Герб України. – Львів, 1917. – 32 с.

20 Лазарович М., Лазарович Н. Зазнач. праця. – С. 49–50.

21 Верниволя В. Наш національний герб і наш національний колір // Розвага. Ілюстрований календар полонених українців на переступний рік 1916. – Фрайштадт, 1916. – С. 50–53.

22 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т. I: Доба Центральної Ради. – С. 48–49; Гнатевич Б., Крип'якевич І. Історія українського війська. – Львів, 1936. – С. 360; Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 53–54. Варто зазначити, що й радянська історіографія не могла оминати цих подій, а в описах маніфестацій наводяться тексти закликів і написів на прапорах (у тому числі "Хай живе вільна Україна!" і т. ін.), проте при цьому оминається колористика цих прапорів. Див. хоча б: Історія Української РСР: У 2-х т. – К., 1967. – Т. 2. – С. 19–20.

23 Праздник Свободы в Киеве // Последние новости (Київ). – 1917. – № 4391 (18 марта (ст. ст.)). – С. 4; Жученко М. Українське життя у Київ на світанку волі // Літературно-науковий вісник. – К., 1917. – Т. LXVIII (липень). – С. 151; Мартос Б. Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – С. 42–43.

24 Див.: Свято вільної України 19 березня у Києві // Вісті з Української Центральної ради (Київ). – 1917. – № 2 (21 березня (ст. ст.)); Українська маніфестація в Києві // Нова Рада (Київ). – 1917. – № 1 (25 березня (ст. ст.)). – С. 2–3; Украинская манифестация // Последние новости. – 1917. – № 4393 (20 марта (ст. ст.)). – С. 3; Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – 2-ге вид. – Мюнхен, 1969. – С. 88–90; Жученко М. Зазнач. праця. – С. 152–153; Ковалевський М. При джерелах боротьби. – Інсбрук, 1960. – С. 274–278; та ін.

25 Про свято Вільної України 19 марта в Києві (за київськими газетами) // Календар Канадського Русина на 1918 рік. – Вінніпег, 1917. – С. 226.

26 Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблемів). – Звенигородка, 1917; Він же. Національний колір України (В справі наших національних емблемів). – [Звенигородка], 1917.

27 Див хоча б: Українська маніфестація 30 квітня у Харкові // Робітнича газета (Київ). – 1917. – № 30 (6 травня (ст. ст.)). – С. 4; Михайлик М. Український національний рух в Криму в 1917 р. // Літопис Червоної Калини. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 24; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – [Б. м.], 1950. – Ч. 1. – С. 18; Гнатевич Б., Крип'якевич І. Історія українського війська. – С. 360; Тютюнник Ю. О. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. – Львів, 2004. – С. 23; Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. – С. 63, 109, 207; та ін.

28 Про маніфестації у травні 1917 р. у місті Владивостоці під українськими прапорами див.: Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 385.

29 Український військовий з'їзд // Народня воля (Київ). – 1917. – Ч. 3 (19 (6) травня). – С. 2.

30 Гнатевич Б., Крип'якевич І. Історія українського війська. – С. 362; Галаган М. Богданівський полк // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 6. – С. 3–4.

- 31 Ковалевський М. Зазнач. праця. – С. 385–386.
- 32 Щавинський В. Прапор України // Нова Рада. – 1917. – № 150 (30 вересня (ст. ст.)). – С. 2.
- 33 Грушевський М. Про гербові знаки України // Народня воля. – 1917. – № 101 (16 (3) вересня). Передрук у: Український національно-визвольний рух: березень-листопад 1917 року. – С. 744–745 [але помилково вказано дату газетної публікації як “15 (03). 09. 1917”].
- 34 Грушевський М. Державний герб України // Народня воля. – 1917. – № 159 (25 (12) листопада). – С. 1.
- 35 Там само.
- 36 Там само.
- 37 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. I. – С. 192–195.
- 38 Соціал-демократія на Україні // Пролетарская мысль (Київ). – 1917. – № 4. Див також: Дещо про “защитний кольор” // Народна воля. – 1917. – № 159 (25 (12) листопада). – С. 2.
- 39 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 482, 493; Українські гроші. Опис державного кредитового білета на 100 карбованців // Нова Рада. – 1917. – № 216 (23 грудня (ст. ст.)). – С. 3; Обідний М. Графіка Українських грошових знаків // Стара Україна. – 1925. – Ч. XI–XII. – С. 198–200; Гнатишак М. Замітки до державних грошей України з 1917–20 років // Літопис Червоної Калини. – 1935. – Ч. 2. – С. 5–9.
- 40 Волох С. Рец. на: Різниченко В. Герб України (В справі українських національних емблемів) // Книгарь (Київ). – 1917. – Ч. 4 (грудень). – С. 198.
- 41 Цегельський Л. До питання українського державного гербу // Українське Слово (Львів). – 1918. – Ч. 11 (17 січня). – С. 1; Ч. 12 (18 січня). – С. 1; Ч. 14 (22 січня). – С. 1; Ч. 15 (23 січня). – С. 1; Ч. 16 (24 січня). – С. 1.
- 42 Леонід К. В справі герба України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 2 (лютий). – С. 33–40; окремо: Леонід К. В справі герба України. – К., 1918. – 8 с. Можливо, автором цих матеріалів був Леонід Кузнецов.
- 43 Витяз з протоколу Центральної Ради про ухвалу закону про надання Українській Раді виключного і неподільного права видавати закони для УНР. 25 листопада [ст. ст.] 1917 р. // Уряди України у XX ст. – К., 2001. – С. 67.
- 44 Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1997. – Т. 2. – С. 77. Оригінал документа див.: Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 135–136 зв.
- 45 ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 143. Опублікований в: Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 78–79 (док. № 29а). Передрук також у: Севастополь: хроника революции и гражданской войны 1917–1920 / Сост. В. В. Крестьянников. – Симферополь, 2005.
- 46 Подано за публікаціями: Наказ про оголошення тимчасового закону про фльоту Народної Української Республіки. 13 березня 1918 р. № 8. // Вістник Ради Народних Міністрів УНР (Київ). – 1918. – № 16 (7 квітня). – С. 1; Тимчасовий закон про фльоту Української Народної Республіки // Там само. – 1918. – № 19 (13 квітня). – С. 1; Накази по Морському Відомству Української Народної Республіки // Там само. – 1918. – № 24 (24 квітня). Копії цього закону див.: ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 9; – Ф. 2203. – Оп. 1. – Спр. 3–6. – Арк. 3. Публікація також у: Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.) / Підг. Д. Ф. Розовик // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – № 4. – С. 116–117 (док. № 3, 6). Слід зазначити, що в низці публікацій помилково подано дату затвердження як “18 січня” (ст. ст.), замість 14 (див., наприклад: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 384; Климкевич Р. Прапор // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2309; Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 59). На жаль, не оминули помилки й такого ґрунтовного збірника документів як: Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 566 (у примітці 296 подано “18 січня”); Т. 2. – С. 106 (у документі № 51 подано чомусь “13 січня”).
- 47 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 384; Куцинський А. Історія першого закону про державний герб України // Молода Україна. – 1964. – Ч. 115 (липень). – С. 17–18.
- 48 Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 165. Засвідчена копія в: ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 4–4 зв.
- 49 Закон про державний герб України // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 15 (5 квітня). – С. 1. Також див.: ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 25; – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 10. – Ф. 1064. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 12. Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 166, док. № 85; Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.). – С. 117 (док. № 5).
- 50 Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. – С. 330–331.
- 51 Передовсім варто назвати таку публікацію, як: Українська Загальна Енциклопедія. Книга Знання: В 3-х т. – Львів; Станіславів; Коломия, [1935]. – Т. 3. – Ст. 890.
- 52 Пастернак О. Пояснення тризуба, герба київського князя Володимира Святого / Передне слово проф. С. Шелухина. – Ужгород, 1934. – 42 с. Репринт цього видання: К., 1991.
- 53 Грушевський М. Український Державний герб // Народня воля (Житомир). – 1918. – № 19 (28 (15) лютого). – С. 1.
- 54 Герб Української Народної Республіки // Дніпро (Херсон). – 1918. – № 14 (18 (5) квітня). – С. 2; Державний герб Української Республіки. Знак держави Во-
- лодимира Великого // Діло. – 1918. – Ч. 60 (16 марта). – С. 3; Державний герб України // Громадська Думка (Вецляр). – 1918. – Ч. 19 (30 березня). – С. 1–2.
- 55 Різниченко В. Герб України // Шлях (Київ). – 1918. – Ч. 3 (березень). – С. 53–59.
- 56 Назарук О. Формальні проблеми української державности (Герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги). – К., 1918.
- 57 Павловський В. Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк, 1974. – С. 41–42.
- 58 Мала Рада. Засідання 22 березня // Нова Рада. – 1918. – № 40 (23 (10) березня). – С. 2; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 223–224 (док. № 122).
- 59 Наказ про негайне усунення всіми поштово-телеграфними установами Української Народної Республіки двуголових орлів (герби російської держави) // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22 (20 квітня). – С. 3.
- 60 У деяких публікаціях приписується, що нібито 22 березня, за наполяганням М. Грушевського, затверджено жовто-блакитний прапор (див. хоча б: Климкевич Р. Прапор. – С. 2309–2310). Насправді таке твердження хибне.
- 61 Наказ № 2 Губернального комісара Херсонщини // Дніпро. – 1918. – № 20 (30 (17) квітня). – С. 1.
- 62 Військово-науковий вістник Генерального Штабу У. Н. Р. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 53.
- 63 Там само. – С. 52; Самостійник (Київ). – 1918. – Ч. 3 (21 квітня). – С. 5.
- 64 Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1918. – С. 552, 553, 560, 561.
- 65 Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Нова серія, вип. 12. – С. 101.
- 66 Грушевський М. Український Державний герб.
- 67 Гай-Нижник П. П. 3 історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 105.
- 68 Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.). – С. 117–118 (док. № 7).
- 69 Гай-Нижник П. П. Зазнач. праця. – С. 106–107.
- 70 П. Гай-Нижник вважає, що малу печатку гетьман Скоропадський затвердив 18 липня 1918 р. (Гай-Нижник П. П. Зазнач. праця. – С. 107). Однак її малюнок з авторським підписом “Георгій Нарбут року 1918 VIII 23” (опублікований на обкладинці видання: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т. II; Українська Гетьманська Держава 1918 р.) вказує, що це не так. Схоже, що печатка так і не отримала офіційного затвердження.
- 71 Оригінальні твори Г. І. Нарбути / Склад Ф. Ернст // Георгій Нарбут: Пошмертна виставка творів. – К., 1926. – С. 103.
- 72 Там само. – С. 100, 103.
- 73 Нова кокарда // Відродження України (Відень). – 1918. – Ч. 54 (11 липня). – С. 3.
- 74 Гречило А. Чотири печатки українських установ 1918–20 рр. // Знак. – 2005. – Ч. 37 (грудень). – С. 1.
- 75 Український герб на поштових марках // Нова Рада. – 1918. – № 146 (22 (9) серпня). – С. 2.
- 76 Шрамченко С. День свята Української Державної фльоти // Літопис Червоної Калини. – 1933. – Ч. 6. – С. 14; Морський прапор // Відродження (Київ). – 1918. – Ч. 89 (18 (5) липня). – С. 3.
- 77 Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле (Київ). – 1918. – Ч. 1. – С. 119–128.
- 78 Тисяченко Г. Сторінки минулого (з приводу виходу 1-ої книжки журналу “Наше Минуле”) // Книгарь. – 1918. – Ч. 16 (грудень). – С. 956–957.
- 79 Гай-Нижник П. П. Зазнач. праця. – С. 107–108. У переліку знищених у 1950-ті рр. експонатів Національного музею у Львові значиться: “Нарбут Г. Проект державної печатки УНР” (див.: Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові. – К.; Львів, 1996. – С. 89). Можливо, пам’ятка неправильно закаталогована й має бути “Проект державної печатки Української Держави”, бо про розробку Нарбутом проекту печатки УНР ні протягом 1918, ні на початку 1919 р. відомостей немає.
- 80 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. 12. В. Модзалевського. – № 741. Опубліковано: Гречило А. Проекти герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського. – С. 103.
- 81 Питання про державний герб України // Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 141.
- 82 Белоконь С. І. Неизвестная статья В. К. Лукомского о Г. И. Нарбуте // Геральдика: Материалы и исследования. – Ленинград, 1987. – С. 49; Гломозда К. Ю., Яневський Д. Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // УІЖ. – 1990. – № 5. – С. 61.
- 83 Національні паперові гроші України, 1918–1920. – Донецьк, 1992. – С. 11.
- 84 Свобода (Львів). – 1918. – Ч. 44 (9 падолиста). – С. 3.
- 85 Українське слово (Львів). – 1918. – Ч. 257 (14 падолиста). – С. 2; Свобода. – 1918. – Ч. 45 (16 падолиста). – С. 1; Нова Рада. – 1918. – № 221 (24 (11) листопада). – С. 1; Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських Землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956. – С. 90; Західно-Українська народна республіка 1918–1923. Документи і матеріали. – Івано-Франківськ, 2003. – Т. 2. – С. 6. На жаль, через друкарську помилку повністю втрачено рішення про прапор у іншій публікації цього закону: Лозинський М. Галичина

- в пр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 46. Звідти помилковий виклад часто передруковується в новіші видання (див. хоча б Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі Конституції України. – К., 1992. – С. 96).
- 86 Див.: Фролов Б. Реліквії військової історії // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 111–114; Кирей Н. И. Войсковые регалии Кубанского казачества // Дом Романовых в истории России. – Санкт-Петербург, 1995. – С. 140–148; Фролов Б. Е. Формирование регалий Черноморского казачества в конце XVIII века // Историко-археологический альманах Армавирского краеведческого музея. – Армавир; Москва, 1995. – № 1. – С. 179–187; та ін.
- 87 За одними даними прапор був затверджений 5 грудня 1918 р. (див.: Лебединський Я. Герби і прапори Кубані (між Україною, Росією та Кавказом) // Знак. – 2000. – Ч. 20 (лютий). – С. 10), за іншими – 10 чи 23 лютого 1919 р.
- 88 Протоколи засідань Кубанського краєвого правління 1917–1920 / Сборник документов в 4-х т. / Под ред. А. А. Зайцева. – Краснодар, 2008. – Т. 2. – С. 221.
- 89 Лебединський Я. Герби і прапори Кубані... – С. 10. Сторожові козацькі вежі зустрічаються й на сучасних місцевих гербах краю (див.: Нагаевский В. В. Связь символов украинского казачества и символов в гербах и на флагах муниципальных образований Краснодарского края // Кубань – Украина: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар, 2008. – Вип. 3. – С. 151–159).
- 90 Про це див.: Черномаз В. А. Украинское национальное движение на Дальнем Востоке 1917–1922 гг. – Владивосток, 2009; та ін.
- 91 Верига В. Визвольні змагання в Україні: 1914–1923 рр. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 385.
- 92 Гасенко Г. На біжучі теми. Трошенки геральдики // Нова Рада. – 1918. – № 205 (5 листопада). – С. 1–2.
- 93 Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – [Відень], 1921. – Т. III. – С. 159.
- 94 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 313.
- 95 Приїзд Директорії // Нова Рада. – 1918. – № 238 (21 (8) грудня). – С. 2.
- 96 Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали: У 2-х т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 151.
- 97 Шрамченко С. Зазнач. праця. – С. 14; Трембіцький В. Хрест в українських державних інсигніях на гербах та прапорах 1918–1920 роках // Богословія. – Рим, 1984. – Т. XLVIII. – С. 157. Обидва ці повідомлення видаються дуже сумнівними, до того ж у другому помилка в датуванні (має бути “14 січня (ст. ст.)”, а не 18) та неправильно подане посилання (у “Віснику Державних Законів для всіх земель УНР”, 1919, вип. 5 немає вказаного документа).
- 98 Про створення української національно-державної символіки у роки визвольної боротьби (1917–1920 рр.). – С. 118–119 (док. № 8).
- 99 Там само. – С. 120–121.
- 100 Бузало В. Кокарда армії УНР зразка січня 1919 р. // Знак. – 1993. – Ч. 4 (листопад). – С. 4.
- 101 Битинський М. Військові відзнаки Української Національної Армії // Гуртуймося (Прага). – 1932. – IX (травень). – С. 51–53.
- 102 Розпорядок в справі тимчасових змін в області шкільництва Ч. 55/0 919 // Розпорядки і обіжники Державного Секретаріату освіти і віросповідань (Станіслав). – 1919. – 21 січня.
- 103 Див.: Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – К.; Львів; Дрогобич, 2006. – С. 303. Питанням залишається наскільки цей роман можна вважати документальним джерелом. Проте цей художній твір написаний на основі реальних подій, учасником яких був автор. Він не відчужував особливих симпатій до Н. Махна й тому, мабуть, не мав потреби робити з нього українського патріота. Зрештою, новіші дослідження також підтверджують використання загонів Н. Махна блакитно-жовтих прапорів. Див. також: Кравець Ю. Знамена повстанської армії Н. Махно. 1918–1921 гг. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 7. – С. 127–137.
- 104 Устрій Української Держави. Проекти Конституції УНР. – Львів, 1920. – С. 9–10.
- 105 Там само. – С. 34; Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі Конституції України. – С. 127.
- 106 Як приклад можна навести факти “конфлікту кольорів” вже від вересня 1941 р., див.: Дашкевич Я. Українська символіка 1941 року // Знак. – 2002. – Ч. 26 (червень). – С. 2–3.
- 107 Наприклад, Р. О. Климкевич ставив під сумнів навіть порядок кольорів на прапорі ЗУНР (див.: Климкевич Р. О. Найвищі відзнаки Західно-Української Народної Республіки // Український історик. – 1968. – № 1/4. – С. 119–120).
- 108 За нормами вексиліологічної термінології в описах прапорів, складених з горизонтальних смуг, спершу називається верхня смуга, а потім наступна вниз. Хоча підкреслимо, що сама вексиліологія як спеціальна історична дисципліна сформувалася лише в другій половині ХХ ст.
- 109 Климкевич Р. О. Діяльність Михайла Грушевського в царині української геральдики і сфрагістики // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2. – С. 88–89.
- 110 Битинський М. Ще раз про наш державний прапор // Нові дні (Торонто). – 1964. – Березень. – С. 30–31.
- 111 Див.: Ströhl H. G. Heraldischer Atlas. – Stuttgart, 1899. – S. 19; Ströhl H. G. Über den Fahnen Schmuck bei Festlichkeiten // Kunst und Kunsthandwerk. – 1910. – No 11. – S. 281–289; Kamocki F. O praporcach, banderach, sztandarach i kokardach. – Warszawa, 1917. – S. 35–36; Russocki S., Kuczyński S., Willaume J. Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1978. – S. 94–95.
- 112 Landesfarben der Kronländer Österreichs, der Länder Ungarns und von Bosnien // Hickmanns A. L. Geographisch-statistischer Universal-Taschenatlas. – Wien; Leipzig, 1917. – Taf. 60.
- 113 Наприклад, Нижня Австрія має тепер синьо-жовтий прапор, хоча в гербі – у синьому полі 5 золотих орлів (2:2:1); Тироль використовує біло-червоний прапор, але у гербі – у срібному полі червоний орел.
- 114 Як то Русь ходила слѣдами Данила: Пропамятна книга першого руско-народного паломництва въ Святу Землю. – Жовква, 1907. – С. 20.
- 115 Жовто-сині прапори чи стрічки на листівках “Бодрімся” (Товариство “Соціал”, Львів, 1902), “Боже, Вкраїну спаси!” (Львів, 1900–і), а синьо-жовті – на листівках УСС з 1917 р. та “Побідний похід на Болехів 1915 р.” (мал. Ю. Буцманюка). Див. про це також: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 31, 220; Україна в старій листівці. Альбом-каталог / Укл. М. Забачень, О. Поліщук, В. Яцук. – К., 2000. – С. 19, 33, 219.
- 116 Верниволя В. Наш національний герб і наша національна барва // Свобода (Львів). – 1917. – 27 січня (Ч. 4). – С. 5.
- 117 Катехізм Українця (з брошури, виданої товариством “Вернигора” в Києві 1917) // Свобода. – 1917. – 29 вересня (Ч. 39). – С. 2.
- 118 Україна в старій листівці. – С. 74, 102, 103.
- 119 Розповідаючи про підняття українських прапорів 29 квітня 1918 р. над кораблями Чорноморського флоту, С. Шрамченко також вживає визначення “жовто-блакитний”, але тут же називає його як “прапор із двох полотнищ – блакитного й жовтого” та подає малюнок військового прапора з липня 1918 р. (з верхньої синьою смугою) без жодних коментарів (див.: Шрамченко С. Піднесення Українського прапору в Чорноморській Флоті // За Державність. – Київ, 1930. – Збірник 2. – С. 120–124).
- 120 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – С. 89.
- 121 Тютюнник Ю. О. Зазнач. праця. – С. 23, 27.
- 122 Ковалевський М. Зазнач. праця. – С. 276–277.
- 123 Там само. – С. 535.
- 124 Див.: Битинський М. Ще раз про наш державний прапор. – С. 30–31.
- 125 Ковалевський М. Зазнач. праця. – С. 386.
- 126 Постанова Ради Народних Міністрів про встановлення знака-емблеми на прапорах пароплавів Міністерства Шляхів // Вістник Ради Народних Міністрів УНР. – 1918. – № 22 (20 квітня). – С. 1.
- 127 Соколов В. А. Вексиллологический справочник по флагам Российской Империи и СССР. – Москва, 2002. – Т. I. – С. 157.
- 128 Серед новіших публікацій див.: Гринів Л. Стяг Генерального Штабу головного отамана Симона Петлюри // Знак. – 2006. – Ч. 39 (вересень). – С. 9; Ковальчук М. Наказ командування армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) // Військово-історичний альманах (далі – ВІА). – 2006. – Ч. 1 (12). – С. 145–153; Чмир М. “Командні хоругви” Галицької Армії (серпень 1919 р.) // Знак. – 2006. – Ч. 40 (грудень). – С. 8–9; Чмир М. Прапори на позначення місця розташування органів військового управління Галицької армії (серпень 1919 р.) // ВІА. – 2006. – Ч. 2 (13). – С. 149–154; Руккас А. Стяги штабів, частин та підрозділів Армії УНР зразка 1921 р. // ВІА. – 2007. – Ч. 1 (14). – С. 113–122; Гречило А. Українська територіальна геральдика. – Львів, 2010. – С. 117.
- 129 Килимник С. Українські національні скарби в Канаді // ВІА. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 148.
- 130 Національний військово-історичний музей України. – Оф. № 3996. Прапор опублікований у: ВІА. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 2 обкладинки.